

DÖNMƏZLIYIN TƏNTƏNƏSİ DÖNMEZLIĞIN TANTANASI THE TRIUMPH OF PERSISTENCE

Samirə MƏMMƏDLİ*

Özet

«Dönmezliyin Tantanası» adlı bu yazı; çağdaş Azərbaycan edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Teyyub Kurbanın «Dönmezlik» eserine hasır olundu.

Yazıda esas dikkat bedii obraz gibi takdim olunan Azərbaycan Demokratik Respublikasının ideoloji fikir babası sayılan M. E. Resulzadeye ayrılmıştır. Burada Resulzade ve Koba (Stalin), Resulzade ve Nerimanof, Resulzade ve Hitler arasındaki ilişkilerin ilginç tarafları da göz önüne getirilir.

Anahtar kelimeler: povest, çağdaş, ideya, Azərbaycan, edebi.

Abstract

The novel by the leading representative of modern prose Teyyub Kurban “The Persistence” has become the main point of view of the article “The triumph of Persistence”.

A Special attention was paid to the main idea of the novel – the creation of the literary character of the founder of the Azerbaijan Democratic Republic – the great ideologist Mahammad Emin Rasulzadeh and the description of the democratic life

When being canalized the Rasulzadeh – Koba, Rasulzadeh – Narimanov, Rasulzadeh Hitler lines evoking a great interest were mentioned.

Keywords: novel, modern, idea, Azerbaijan, literaty.

* Dr.

Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşması ilə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbi-mədəni sferada da köklü dəyişikliklərin əsası qoyuldu. Ədəbiyyatın təkmetodluluqdan, ideoloji təzyiq və diktələrdən xilas olması onun inkişafı üçün şərait yaratdı. Belə ki, əvvəllər adları, əsərləri yasaq olunmuş bir çox sənətkarların yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi üçün imkanlar açıldı. Son illərdə həyatının mühüm bir mərhələsini mühacirətdə yaşamış olan Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara, Ümmülbanu (Banin), Almas İldırım, Abay Dağlı, Kərim Odər və digər sənətkarların yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi sahəsində atılmış ciddi addımlar bunun canlı örneğidir.

Cümhuriyyət dövrünün bədii nəsrində təcəssümü Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşduğu tarixdən etibarən daha intensiv xarakter daşımağa başlamışdır. 1991-ci ilin oktyabr ayının 18-də Azərbaycanın müstəqillik aktını imzalaması ilə ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaranan köklü dəyişikliklər ədəbi prosesə də təsirsiz qalmamışdır. Yaranan elmi və publisistik yazılarda, bədii örneklərdə Cümhuriyyət dövrünün ayrı-ayrı problemlərinə bu və ya digər şəkildə toxunulmuş, onun öyrənilməmiş məqamlarının üzə çıxarılmasına çalışılmışdır.

Eləcə də, Cümhuriyyət həyatının təsvirinə həsr olunmuş bədii nəsr nümunələrində bir tərəfdən dövrün ictimai-siyasi mühitinin canlandırılmasına çalışılmış, digər tərəfdən həmin illərin siyasi ideoloji məfkurəsini yürüdən şəxsiyyətlərin obrazı yaradılmışdır. Bu baxımdan yaxın keçmişdə yaranan bədii nəsr örnekləri içərisində Çingiz Hüseynovun, Əliya Nicatın, Nahid Hacızadənin, Teyyub Qurbanın tarixi roman və povestləri maraqlıdır. Həmçinin, son illərdə yaranan bir sıra hekayələrdə Cümhuriyyət həyatının təsvirinə çalışılmışdır.

Çağdaş dövrümüzdə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş bir cümhuriyyətin vətəndaşı kimi, müxtəlif arxiv materialları, tarixi sənədlər əsasında uzun müddət bizlərə yanlış tanıtılan cümhuriyyət tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq və o dövrün tarixi şəxsiyyətlərinin həqiqi obrazını yaratmaq məqsədilə fəaliyyət göstərənlərdən biri də yazıçı Teyyub Qurbandır.

Müəllif hələ 80-ci illərin sonlarında Azərbaycanın istiqlal mücahidi, dönməz ideoloqu M.Ə.Rəsulzadə və onun həyatda olan yaxınları ilə maraqlanmağa başlayır. Müxtəlif arxiv materiallarına, tarixi sənədlərə müraciət edir, o dövrün mətbuatını izləyir, məktublaşmalarla tanış olur. Bu axtarış əsnasında ulu öndərin sağ qalan yeganə övladı – Azərin soruğunu alır və uzun müddət «məchul dövr» kimi hafizələrə həkk olunmuş istiqlal mücadiləsi tarixini və bu tarixi yaradan dahi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni bir də canlı şahiddən dinləmək üçün dərhal Qazaxıstana yola düşür. Həmin görüşün təəssüratlarıyla «Mütləq Bakıya qayıdacağam» (Qurban 1990: 4) sərlövhəli sənədli hekayəni yazır.

Onun üç illik gərgin axtarırlarının səmərəli nəticəsi olan «Dönməzlik» povesti mövcud dövrün tarixi olaylarının dəqiq və təfərrüatlı işıqlandırılması və siyasi şəxsiyyətlərin xarakterik cizgilərinin doğru təsbiti baxımından təqdirəlayiq əsərdir.

«Dönməzlik» - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə heykəlinin yapıldığı nəsr nümunəsi üçün seçilmiş ən uğurlu addır. Otuz altı fəsildən ibarət bu bədii-tarixi povest kinossenari janrına məxsus bir üslubda qələmə alınmışdır. Yazıçının bu manerası ilk baxışda povest ənənəsindən uzaq görünsə də, əsərin ümumi ruhuna bir dinamizm gətirir.

Müxtəlif məkanlarda cərəyan edən hadisələrin izləndiyi süjet xətti boyunca təhkiyəçinin hərəkət konturları müxtəlif istiqamətlərə şütüyərək faciəli bir ömrün çeşidli anımlarını əks etdirən qərribə, mürəkkəb horizontallar cızır. Bu da böyük ideoloqun mürəkkəb ömür yolu və çoxşaxəli fəaliyyətindən doğan bir tendensiyadır.

Qeyd edək ki, «Dönməzlik» povestində Nəriman Nərimanov, Koba, Adolf Hitler və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə paralelləri kəşifən obrazlar sistemini yaradır.

Əsər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Stalin vasitəsilə Bayıl həbsxanasından qaçırılıb Moskvaya aparılarkən qatarda keçmiş əqidə dostu Nəriman Nərimanovla qarşılaşması və mükəliməsi ilə başlayır.

«Əziz dost! Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətini yaratmaqla xalqa heç bir xoşbəxtlik gətirə bilmədiyimiz artıq real həqiqətdir. Mən səndən fərqli olaraq, Rusiyadakı inqilabın böyük tarixi əhəmiyyətini duyur və bu inqilaba arxalanmaqla Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almağı zəruri hesab edirdim. İndi, səni Rusiyaya yola salarkən, bir daha təsdiq edirəm ki, biz hətta Rusiyanın tərkibində olsaq da, bu heç də o demək deyildir ki, əsarətdə qalacağıq. Biz nəhəng bir ölkədə bir ailənin bərabər hüquqlu üzvü kimi yaşayacağıq. Öz milli varlığını bütün dünyaya tanıdacağıq» (Teyyub 1997; 6-7) - deyən Nərimanova Məhəmməd Əmin cavabında: «Nəriman bəy, Dünya Azərbaycanı deyil, yalnız və yalnız dediyiniz nəhəng ölkəni tanıyacaqdır» - deyir (Teyyub 1997: 6-7).

Əlbəttə, tarixi qaynaqların araşdırılması Nəriman Nərimanovla Məhəmməd Əmin Rəsulzadə arasında həmin ərəfədə belə bir qarşılaşma və mükəlimənin olduğunu təsdiq etmir. Lakin yazıçı tarixi-siyasi proseslərin ümumi ahəngini əsas götürdüyündən bu faktı təsvir etməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, xalqımızın ölümsüz lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və mübarizə yolundan bəhs edən povestdə yazıçı Cümhuriyyət həyatını əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, bu dövrə xüsusi önəm vermişdir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi mübarizə yolunun ən uca zirvəsi məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə bağlıdır.

Teyyub Qurbanın «Dönməzlik» povestinin baş qəhrəmanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadədir. Povestdə yazıçı onun həyatının bütün mərhələlərini əks etdirməyə çalışmışdır. Əsərdə Məhəmməd Əmin bəyin istər ailə həyatı, istərsə də həyatının ictimai-siyasi mübarizələrdə keçən illəri canlı bədii təcəssümünü tapmışdır.

Dönməz rəhbərin həyatının müxtəlif anımlarına nəzər saldıqda bəzi lövhələr qarşısında həm heyrətlənir, həm də bu fenomenal şəxsiyyətin mənəvi böyüklüyü önündə səcdə edirik. Öz müqəddəs ideologiyası uğrunda bütün ailəsini qurban verən Məhəmməd Əmin Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəlixan Xoyski, Həsən Ağayev kimi silahdaşlarının qətlə yetirildiyini eşidəndə hönkürərək ağlayır.

Rəsulzadənin Finlandiyada şəhid məzaristanlığındakı düşüncələri də bu mənada diqqəti cəlb edir: «Tatar koloniyasında qaldığım bir ay müddətində hər gün yolumu buradan salıram. Fin xalqının müstəqilliyi yolunda həlak olmuş şəhidlərə baş əyirəm...

... İndi Azərbaycanın hər yerində azadlıq bayrağını müstəmləkə bayrağı əvəz etmişdir.

Azərbaycanın müstəqilliyini bizim əlimizdən zor gücünə aldılar. Çünki bizə hərbi qüvvə ilə kömək edəcək qüvvə yox idi. Finlandiyanın azadlıq aşılıqlarına isə Rusiyanın gücü çatmadı. Qardaş alman xalqı onun arxasında mərd-mərdanə durdu. Heç olmasa, bir məmləkətdə istiqlal odu sönmədi. Buna görə də fin şəhidlərinin ruhu Azərbaycan türk şəhidlərinin ruhu ilə birləşmişdir. Çəmbərəkənddəki qəbiristanda yatan şəhidləri mən burada anıram.

... Zaman göstərəcək ki, insanlara hansı cəmiyyət əbədi səadət gətirər. Zorən yaradılan sovet rejimi, yoxsa Finlandiya kimi demokratik cəmiyyət» (Teyyub 1997: 22)

Rəsulzadə həmçinin Moskvada olduğu iki illik təcrübəsindən şərq millətlərinin və xüsusilə türk ellərinin nicatının yalnız özlərində olduğunu anladığını qeyd edirdi.

Povestdə yazıçı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə yanaşı, onunla əks qütbə dayanan Nəriman Nərimanovun da obrazını yaratmışdır. Müəllif Vətənin və millətin azadlığı naminə əvvəllər eyni təşkilatda mübarizə aparmış, daha sonra yolları haçalanan bu iki siyasi şəxsiyyəti bir-birindən fərqləndirən məqamlara diqqət yetirmişdir.

Hər iki şəxsiyyətin tarix səhnəsindəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirərkən belə bir qənaətə gəliрсən: Rəsulzadə eyni dərəcədə millətini sevən və olduqca humanist təbiətə malik Nərimanovdan «azadlıq» anlayışını Sovet Rusiyasından kənarda təsəvvür etməsilə seçilirdi. O, istiqlalın yenidən ruh şəklində Azərbaycana qayıdacağına inanırdı. Zaman da onu haqlı çıxardı.

Ümumiyyətlə, bu mənada Nərimanov şəxsiyyətinə münasibət heç vaxt bir

mənali olmamışdır. Bizcə, onun millətinə sevgisində və səmimiyyətində zərrəcə naqislik yox idi. Sadəcə olaraq Nəriman bəy özünün də etiraf etdiyi kimi, xalqının səadət yolunun yalnız Sovet Rusiyasından keçə biləcəyinə sadələvhəcə inanmışdı. Bəzən dahilər də öz inanclarında yanılırlar.

Rəsulzadə və Stalinin qatarda bir araya gətirilməsi və dahi siyasətçilərin siyasi baxışlarını ortaya qoyan maraqlı dialoq əsərdə özünəməxsus epizodlardan birini təşkil edir.

Stalin – qan bahasına yaratdığı böyük imperiyanın ona verdiyi güclə dünyaya meydan oxuyan qəddar bir müstəbid, Rəsulzadə isə sadəcə xalqın varlığına söykənərək inandığı həqiqətlər uğrunda mübarizə aparan, o dövrdə xeyli təhlükəli səslənə biləcək düşüncələrini açıq ifadə etməkdən çəkinməyən dönməz bir rəhbərdir.

Stalin onu Şərq dünyasının yeganə lideri, özünənsə güclü rəqibi hesab edirdi. Lakin buna baxmayaraq o, Məhəmməd Əminin həbsxanadan qaçırılmasına kömək edir. Burada bir neçə nüans var. İlk növbədə Stalin zamanında edilmiş yaxşılığın əvəzini qaytarırdı. Digər tərəfdən o, Əmin bəyin Bakıda qaldığı müddətcə Azərbaycanda sosialist sisteminin qurulmasını mümkün hesab edirdi. Onun bu barədə etdiyi etirafa diqqəti yönəldirik: «Sən Bakıda həbsxanada olsan belə, Azərbaycanda kommunist rejimi qurula bilməz. İstəyirsən, hətta yüz Nərimanov, milyon Şaumyan olsun» (Teyyub 1997:10).

Stalinin «Emin, əziz dost Siz indi məğlubiyyətə uğradığınız bir vaxtda Azərbaycanın gələcəyi barədə nə düşünürsünüz?» - sualına Məhəmməd Əmin: «Bu müvəqqəti məğlubiyyətdir. Azərbaycan gec-tez müstəqil demokratik dövlət olacaqdır» - deyər cavab verir (Teyyub 1997: 19).

Stalin – Rəsulzadə paralelində hər bir millətin milli varlığının göstiricisi olan bayrağa münasibət məsələsi də xüsusi xətt təşkil edir.

Həmin dövrdə üçrəngli Azərbaycan bayrağı ölkəmizin qurtuluşunun, istiqlalının simvoluna çevrilmişdi. Ədəbiyyatda ondan romantik obraz kimi bəhs edilirdi. O bayrağın təsisçisi olan Məhəmməd Əmin bəy də onu bədəninə sarıyacaq qədər böyük bir azadlıq aşiqi idi. Stalin bir dəfə onun bayrağı bədənində gəzdirdiyini görüb «bu nədir?» - deyər soruşur. «Koba, bu bayraq mənim qövsi-qüzehimdir. Onun rəngləri varlığıma hopmuşdur. Lahıda da, Bayıda da o mənimlə olmuşdur. Yalnız və yalnız vücuduma ağ kəfən sarırasında onu məndən ayırmaq olar». Pıçılıyla deyir: «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz».

Stalin qətiyyətlə cavab verir:

- Emin, bil ki, o bayrağın ancaq qırmızı hissəsi yüksələcəkdir!» (Teyyub 1997: 13). Bu sətirlər millətləri qondarma rejimə tabe olmağa məcbur edən qəsbkarın ölməz milli ruh qarşısında gücsüz çırpınışı kimi səslənir.

Yol ayrıcına gələn «keçmiş dost»lar görüşüb ayrılarkən: «Emin, səndən bir xahişim var. Bədəninə sarıdığı o bayrağı mən düşəndən sonra vaqonun

ocağına at yansın» - deyən Stalinə Əmin bəy: «Yox, Koba, xahişinə əməl edə bilməyəcəyəm. Bayraq mənim məsləkimdir. Məslək yanmaz, yandırar!» (Teyyub 1997: 19) - söyləyir.

Bu yalnız dönməz liderin deyil, milli ruhu uğrunda mübarizəyə qalxmış Azərbaycan xalqının xarici imperialistlərə son cavabı idi.

Qaynaqlar

1. Qurban Teyyub. Dönməzlik, Bakı, Şirvanəşr, 1997.
2. Qurban Teyyub. Mütləq Bakıya qayıdacağam, «Respublika» qəzeti, 28 iyul 1990
Nasir Həsən. Vaxtında yazılmış əsər, «Vətənin səsi», 7 sentyabr 1994